

УДК 343.13:004

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО СЕГМЕНТА В КРИМІНАЛЬНІЙ ПРОЦЕСУАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ

Інга КАЛАНЧА,

аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
ПВНЗ «Європейський університет»

SUMMARY

Today the latest technologies are being actively introduced in the criminal justice. Most developed countries have already added the electronic component in the activities of criminal procedural court. The United States, Australia, Finland and Belgium use paperless electronic document management system for the judicial system and send documents to court by the means of the Internet. In some countries, there is an electronic data exchange between the criminal justice authorities. Created portals of the electronic justice provide citizens with practical information on the judicial system and procedures, which provides transparency of justice. A number of European countries are currently taking laws that will replace paper documents by "electronic criminal case". International experience requires study and active implementation in our country.

Key words: court, criminal proceeding, informatization, e-justice, international experience.

АНОТАЦІЯ

Сучасний розвиток кримінальної юстиції характеризується залученням новітніх технологій. Більшість провідних держав світу активно впроваджують електронний сегмент у кримінальну процесуальну діяльність суду. Електронні системи в США, Австралії, Фінляндії, Бельгії тощо забезпечують безпаперовий документообіг у судовій системі, надсилання до суду документів он-лайн, а подекуди електронну комунікацію між органами кримінальної юстиції. Портали електронного правосуддя надають громадянам практичну інформацію про судову систему і процедури, що змінює їхню прозорість. Низка європейських держав створює нормативну основу для переходу до «електронних кримінальних справ». Міжнародний досвід потребує вивчення й активного впровадження в нашій державі.

Ключові слова: суд, кримінальне судочинство, інформатизація, електронне судочинство, міжнародний досвід.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку кримінальної юстиції характеризується системною інформатизацією її основних інститутів. Особливої ваги набуває електронна складова кримінальної процесуальної діяльності суду у світлі реформування судочинства.

Стратегія реформування судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., схвалена Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015, указує, що на сьогодні система правосуддя не виконує поставлені перед нею завдання на належному рівні. Серед основних чинників такої ситуації зазначено відсутність чи недостатній рівень використання можливостей сучасних інформатизованих систем (електронне правосуддя).

Переважно паперова форма ведення судового провадження, що існує сьогодні, створює підґрунтя для розповсюдження корупційних явищ у сфері правосуддя. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Co-operation and Development), у 2014 р. рівень довіри до української судової системи становив 12% [15]. Національне опитування громадської думки (2015 р.) виявило ще гірший результат – 5%, що є найнижчим серед гілок влади [11, с. 19]. Разом із тим українці вважають суд найбільш корумпованою державною структурою [6].

У свою чергу, посилення електронної частки в кримінальному судочинстві значно знизить корупційні ризики, адже, по-перше, електронній машині не можна запропонувати варіант учинення дії, не передбачений законом, тому що існує чіткий алгоритм, визначений правовою нормою; по-друге, підвищується прозорість процесу, значно ускладнюючи вчинення неправомірних дій; по-третє, автоматизовану систему контролю (оперативну й неупереджену) теж важко перевершити.

Актуальність теми. Ураховуючи відсутність позитивного вітчизняного досвіду ефективного впрова-

дження комплексів програмних продуктів до електронного сегмента судової стадії кримінального провадження, актуалізується потреба вивчення міжнародного досвіду функціонування цього інституту.

Метою статті є дослідження нормативної основи й практичного досвіду зарубіжних країн щодо впровадження та використання електронного сегмента в кримінальній процесуальній діяльності суду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальна процесуальна діяльність формувалась протягом тривалого часу під впливом економічних, політичних, технологічних, культурних змін суспільства.

У Стародавньому Вавилоні (XVIII ст. до н. е.) досудове розслідування й судовий розгляд становили єдину стадію, хід процесу фіксувався на глиняних табличках. В Афіській державі (510 р. до н. е. – 322 р. до н. е.) кримінальний процес ділився на попереднє розслідування, судовий розгляд, винесення рішення чи вироку. Свідчення потерпілого, обвинуваченого, свідків, а також речові докази надходили до суду запечатаними в спеціальній посудині (скриньці), що забезпечувало зберігання матеріалів попереднього розслідування, запобігало їх розголошенню чи підміні. Щодо вітчизняної правової традиції, то за часів Київської Русі норми кримінального судочинства чітко врегульовано: у Просторовій Правді (за Карамзинським списком) із 135 статей 28 стосувались процесуального права, що науковці пов'язують з «указанням на зростання судової влади та її органів» [10, с. 54]. У Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. кримінально-процесуальному праву присвячено розділ 25, де зазначено ведення в судах спеціальних книг для «запису справ карних». Процесуальні рішення фіксувалися письмово. Ст. 341 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) УСРР 1922 р. передбачалося таке: «Приговор должен быть написан рукой одного из судей и подписан всеми судьями,

участвовавшими в его выяснении» [2, с. 36]. КПК УРСР 1960 р. передбачав фіксацію ходу й результатів судового розгляду на паперових носіях (журнал судового засідання; вирок, ухвала, постанова суду).

Із появою та повсюдним упровадженням електронно-обчислювальних машин і периферійної техніки настала ера комп'ютерної інформаційної технології – інформаційна ера (Information Age, Digital Age, Computer Age), що внесла якісні зміни в усі сфери життя, у тому числі в кримінальну юстицію.

Відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 р., діє (із 2006 р.) Єдиний державний реєстр судових рішень (далі – ЄДРСР) – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень.

На виконання Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. Рішенням Ради суддів України від 26.11.2010 р. затверджено Положення про автоматизовану систему документообігу суду. Також, згідно з указаним Законом, КПК України 1960 р. доповнено ст. 16-2 «Автоматизована система документообігу суду» (уведено в дію з 01.01.2011 р.).

На нашу думку, на цьому етапі можемо говорити про створення електронного сегмента судового провадження, що включає сукупність програмних продуктів, які забезпечують кримінальну процесуальну діяльність і є частиною (сегментом) провадження в процесуальній площині, адже безпосередньо впливають на нього. Так, автоматизована система документообігу суду (далі – АСДС), по-перше, з'явилася в КПК України, а відтак має процесуальний характер, по-друге, впливає на процес – визначає, який саме суддя здійснюватиме судовий розгляд; по-третє, є невід'ємною частиною процесу, адже без АСДС робота суду зупиниться.

У межах реалізації Концепції електронного суду України [7] упроваджено інноваційний проект «Електронний суд». Його основний принцип полягає в налагодженні процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судовими установами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя в Україні [9, с. 4].

КПК України 2012 р. системно змінив вітчизняний кримінальний процес, не став винятком і електронний сегмент судового провадження. Уведено в попередній кримінальний процесуальний закон автоматизовану систему документообігу суду з деякими змінами перенесено в ст. 35 КПК України. Разом із тим уведено деякі новели. Так, ст. 107 КПК України передбачає обов'язкове фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження. Учасники судового провадження мають право отримати копію запису судового засідання, зробленого за допомогою технічного засобу [1, с. 4]. У ст. 366 КПК України зазначено, що судове провадження може здійснюватися в режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, у тому числі такого, що знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження) [1, с. 12].

Частка електронних інформаційних систем у судовому провадженні з кожним роком збільшується. Водночас електронна комунікація сторін процесу відсутня, дистанційне судове провадження – більше виняток, ніж правило. Електронний сегмент потребує системного оновлення, «ковтка свіжого повітря», який можемо почерпнути з міжнародного досвіду функціонування цього інституту.

У більшості провідних країн світу протягом останніх років активно впроваджується електронне (віртуальне) судочинство, основане на всебічному використанні в

процесі відправлення правосуддя сучасних інформаційних технологій і засобів комунікації.

Ідея електронного судочинства зародилася в США наприкінці 80-х рр. XX ст. і за допомогою кількох вдалих проектів та експериментальних програм почала діяти на постійній основі. 09.04.2009 р. був виданий Меморандум про систему електронного судочинства в США й Англії, який підбив попередній підсумок багаторічної практики ведення судочинства за допомогою комп'ютерів і світової мережі Інтернет.

Основними цілями використання техніки в судочинстві стали систематизація судових документів (позовів, заяв, рішень, ухвал, клопотань, додатків); необмежений доступ до них усіх бажаючих, передусім адвокатів, яким потрібен безперешкодний і швидкий доступ до необхідних документів для швидкого вирішення справи (особливо актуальним у цьому контексті є впровадження електронного судочинства в умовах англо-саксонської правової системи); використання системи всіма видами юрисдикції.

В американській юридичній практиці існує дві електронні системи, що забезпечують електронне судочинство. Перша з них – «Відкритий доступ до судових електронних звітів» (Public Access to Court Electronic Records (PACER)) (<http://www.pacer.gov/cmecf/>) – PACER (діє із 1988 р.). Це своєрідна база даних судових документів із вільним доступом до неї. Для того щоб отримати інформацію про той чи інший судовий документ або його зразок, необхідно зареєструватися в системі, увести номер потрібної справи, прізвище судді, позивача, відповідача або скористатися пошуком за іншими категоріями. Описана система подібна до ЄДРСР. Користування системою є оплатним: перегляд, копіювання або друк однієї сторінки документа коштує 0,08 долара. Але якщо зареєстрована особа протягом року користується послугами мережі на суму менше ніж 10 доларів, то ця сума анулюється й користувач нічого не сплачує [3, с. 24].

Друга система – CM/ECF (діє з 2001 р.) – слугує для подання документів до суду. На відміну від PACER, де користувач може зареєструватися самостійно, у CM/ECF діють деякі інші правила. Логін і пароль користувачеві надає федеральний суд. При цьому логін (user id) замінює електронний підпис на документі й регулюється відповідними нормами. Подання документів до суду в електронному вигляді – безкоштовне, тобто без сплати судового збору або державного мита. У цьому одна з основних переваг CM/ECF. Під час подання документа заповнюється стандартне досьє на нього (також в електронному варіанті), де вказується номер справи, до якої належить документ, дані про особу, котра його подає, тощо. Це дає змогу головному серверові переадресувати його на сервер належного суду і зробити доступним для користувачів системи PACER [3, с. 24].

У США існує тенденція до зростання кількості судових справ саме в електронному вигляді. Але документи, що містять відомості, які не підлягають розголошенню, як правило, подають у письмовій формі й зберігаються в системах у спеціальному форматі Adobe Portable Document (pdf). Це унеможливує їх від зміни або знищення. Системи доступні всім, хто має доступ до Інтернету й Інтернет-браузера (наприклад, Internet-Explorer, Firefox, Mozilla) [3, с. 24].

У всіх 99 округах штату Айова з липня 2015 р. в США вперше запроваджено безпаперовий процес для всіх випадків на районному рівні. Проект розпочався п'ять років тому. Протягом цього часу подано більше ніж 6,5 мільйона документів від майже 88 000 користувачів. Electronic Document Management System дає суддям і співробітникам змогу працювати над справами з будь-

якого місця в державі, окрім того, на відміну від паперових файлів, електронні документи тепер можуть переглядати кілька людей водночас [21, с. 1].

Суди штату Меріленд також намагаються відійти від застарілих систем, для чого в серпні 2015 р. введено експериментальну програму Maryland Electronic Courts (MDEC) вартістю 46,7 мільйонів доларів. Технологія досить проста й схожа на надсилання листа електронною поштою. Загалом вона заміняє 11 застарілих систем управління справами по всьому штату [22, с. 1].

Майже всі жителі південно-центральної частини штату Міннесоти з листопада 2015 р. зможуть надіслати документи та отримати судові послуги через новий електронний портал. Перехід до електронного подання й служби судових документів відомий як eFiling, електронне обслуговування – частина ініціативи Minnesota Judicial Branch's eCourtMN, яка прагне замінити паперові судові документи електронними файлами формату "pdf.". Обидві програми працюють у тестовому режимі в кількох судах, і вже зараз електронна форма подання обов'язкова для адвокатів, державних установ, правоохоронців та шерифів тестових округів. До кінця року їх планують запровадити в усьому штаті [16, с. 1]. Електронні системи в кримінальному судочинстві запроваджені в більшості штатів.

Якщо говорити про європейські країни, то на сьогодні прийнято низку нормативно-правових актів Ради Європи, що сприяють формуванню там електронного судочинства. Це, наприклад, Висновок № 2 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про фінансування та управління судами для забезпечення ефективності судових органів і виконання ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (від 23.11.2001 р.); Рекомендація № R (95) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно відбору, оброблення, подання та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах (від 11.09.1995 р.); Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо рентабельності розробки і зміни конструкції судових і юридичних інформаційних систем (від 28.02.2011 р.); Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання судових та інших юридичних послуг громадянам із використанням новітніх технологій (від 28.02.2011 р.); Рекомендація Rec (2003) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про можливість взаємодії інформаційних систем у сфері правосуддя» (від 09.09.2003 р.); Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про архівування електронних документів у правовій сфері» (від 09.09.2003 р.) тощо [8, с. 107].

Створено Європейський портал електронного судочинства (<https://e-justice.europa.eu>), який зміцнює прозорість систем правосуддя держав-членів, надаючи громадянам практичну інформацію рідною мовою про судову систему і процедури. Уся інформація на порталі переведена на 23 офіційні мови Європейського Союзу. Портал спрямований на те, щоб підвищити наочність, поліпшити доступ до правосуддя для громадян Європейського Союзу. Зокрема, портал містить інформацію Європейського Союзу та держав-членів про права жертв у кримінальних справах, їх право на компенсацію, основоположні права, якими користуються громадяни в кожній державі-члені, і засадничі принципи щодо можливості громадян порушувати справи в судах інших держав-членів (більше ніж 12 000 сторінок інформації) [13, с. 14].

Одним із лідерів у використанні технологій безпаперового документообігу в кримінальному судочинстві є Фінляндія. Передумовами переходу правоохоронних

органів Фінляндії на безпаперовий документообіг стали низька щільність населення, віддаленість правоохоронних органів один від одного, а також та обставина, що Фінляндія є одним зі світових лідерів у галузі телекомунікаційних технологій [19, с. 12].

Із 2003 р. інтегрована інформаційна система правоохоронних органів Фінляндії обслуговує 63 судових округи, 6 апеляційних судів і Верховний суд Фінляндії (усю судову гілку). У систему інтегровані 30 пенітенціарних установ, органи кримінальної поліції, прокуратури, судові пристави, управління по збору штрафів за кримінальні злочини й пенітенціарні суди. Головним координатором програми є Міністерство юстиції Фінляндії [19, с. 7].

Результатом роботи системи є повністю електронний документообіг. Більше того, суди практично не займаються скануванням, оскільки документи надходять до судів уже в електронному вигляді. Документи систематизовані тематично в базах даних [18, с. 23].

Із 01.02.2002 р. у Фінляндії набув чинності Закон «Про електронний документообіг в судах» (The act on E-service in the courts), згідно з яким електронний документ у кримінальному судочинстві є еквівалентним паперовому документу, а роботу в загальній системі електронного документообігу здійснюють кримінальна поліція, тюремні установи, судові пристави, прокуратура та суди [23].

Відповідно до цього Закону, на території Фінляндії будь-який документ, який подається у звичайній письмовій формі, може бути присланий у вигляді електронного повідомлення (e-message). Закон виділяє кілька форм електронного повідомлення: факс, електронна пошта (e-mail), електронний файл. Якщо, згідно із законодавством, документ повинен бути підписаний, то електронний підпис є рівноцінним звичайному підписові. Інформаційна безпека досягається різним рівнем доступу, наявністю системи ідентифікації користувача, тому підпис, крім тих випадків, коли він законодавчо обов'язковий, не використовується в документообігу [23].

У Німеччині прийнято "Electronic File Management Act", що дає судовій системі змогу працювати з електронними копіями необхідних документів. Використання електронних копій прискорить взаємодію між судами та зацікавленими сторонами, а також надасть можливість зробити документи доступними всім зацікавленим особам і організаціям. Крім цього, з'являється можливість подавати звернення, заявки за допомогою мережі Інтернет [5, с. 36].

У Франції діє система "e-huissiers" (<https://espace-client.portail-huissier.com/>), де для судових приставів є інтерфейс, за допомогою якого вони можуть оформляти свої вимоги до оформлення оплати, запитувати рішення з питання про розподіл судових витрат і заявки за системою управління справами CASSIOPEE. В останньому охоплено всі дії кримінальних судів (за винятком поліцейських судів і судів із виконання вироків) які, відповідно, знаходяться в центрі комп'ютеризованої системи кримінального правосуддя. "E-huissiers" повністю функціонує майже в усіх регіональних судах Франції [13, с. 26].

У Королівстві Бельгія Федеральною службою інформаційних технологій і комунікацій "FedIct" у межах реалізації низки інноваційних проєктів створено комплексні системи електронного документообігу державних структур: e-Justice, Tax-on-Web, Police-on-Web. Із 2005 р. реалізується проєкт "e-Justice", що дає змогу судам, іншим інститутам судової влади, суб'єктам правових відносин здійснювати електронний обмін документами або взаємодіяти за допомогою Інтернет-технологій. Відповідно, сервіси Tax-on-Web і Police-on-Web надають можливість автоматизувати процеси взаємодії державних органів [4, с. 6].

Також схвалено закон, який установив чітку нормативно-правову основу, що дає змогу судам, іншим інститутам судової системи, суб'єктам правових відносин здійснювати електронний обмін офіційними документами чи взаємодіяти один із одним електронним способом. Це надасть можливість перейти до системи «електронних справ». Така «справа» буде створюватись на самому початку судової процедури, а потім буде «розвиватись» шляхом додавання документів усіх сторін, що беруть участь у процесі: судів, поліції, адвокатів, позивачів тощо [5, с. 36].

Із 2008 р. діє проект «Фенікс», який передбачає єдину, синхронну та структурну комп'ютеризацію судової системи. У зв'язку з цим палатою представників Бельгії ухвалений закон щодо проведення електронних судових розглядів, який передбачає відповідні зміни в Судовому кодексі й КПК Бельгії та прийняття інших підзаконних актів [14, с. 133].

В Естонії створено електронну систему публічних оголошень, де розміщується інформація, яка стосується діяльності судової системи й котру необхідно оприлюднити для широкого доступу громадськості [12, с. 1].

Щороку судами Англії та Королівською прокурорською службою використовується більше ніж 160 мільйонів аркушів паперу. «Складеними вони будуть заввишки як Гора Сноудон (1 085 м. – прим. авт.) п'ятнадцять разів – буквально гори паперу», – зазначив міністр юстиції Британії Даміан Грін [17, с. 1].

Щоб відмовитися від паперових документів, суди Англії й Уельсу широко запроваджують безпаперові технології, спрямовані на перенесення інформації щодо кримінального провадження на планшетні комп'ютери. «Безпаперовий суд» передбачає надання даних в електронній формі всім спеціальним учасникам процесу – суддям, присяжним, прокурорам, адвокатам. «У теорії співробітники отримують доступ до всього, що їм потрібно, окрім перуки та сукні, звісно, на невеликому цифровому пристрої». Схема, що має назву Transforming Through Technology, включати-ме в себе Суди й Трибунал, поліцію, Королівську службу переслідувань, інші установи системи кримінального правосуддя. Також співробітники поліції, котрі матимуть змогу направляти електронну інформацію, звільнятимуться від паперових документів [20, с. 1].

До 2016 р. передбачається створення в судах Англії «цифрових залів судових засідань». Застарілу «паперову» систему замінять цифрові екрани, на яких захист і обвинувачення зможуть подати докази, у тому числі з камер відеоспостереження, інші відео- й аудіодокази. Часточинювані незначні правопорушення, такі як ухилення від сплати ліцензійного телебачення та незначні порушення правил дорожнього руху, розглядатимуться не в залах судових засідань традиційних магістратів, що звільнить останні для більш серйозних випадків. Схеми на кшталт “Track My Crime” («Відстеження мого злочину»), яка дає потерпілим змогу перевірити хід їхньої справи онлайн, планується розширити, щоб створити прозору систему кримінального правосуддя [17, с. 1].

Цифрова практика заохочуватиметься в межах усієї системи кримінальної юстиції, у тому числі з використанням поліцією мобільних пристроїв для початку формування досьє (у вітчизняній практиці – матеріалів кримінального провадження) «на вулиці», тобто одразу на місці події. Міністерство юстиції вже домоглося деяких успіхів у створенні служби цифрового кримінального правосуддя, у тому числі миттєвого передавання файлів між поліцією та прокуратурою. Також нещодавно анонсовано експериментальну схему використання заздалегідь записаних доказів «вразливих» потерпілих і свідків для усунення потреби повторного розгляду у відкритому судовому засіданні [17, с. 1].

Спільною ініціативою Австрії, Чеської Республіки й Португалії створено Портал жертв: спрощуючи речі (www.infovictims.com). Хоча в центрі уваги порталу жертви злочинів, це хороший приклад того, як у порталі електронного судочинства втілений відхід від формальних форматів, що зазвичай пов'язані із судовою системою та юридичним сектором. У порталі використовується привабливий дизайн із анімованими картинками. Уся інформація викладена легкою для розуміння звичайній людині мовою, що спонукає громадян далі цікавитися інформацією й отримати доступ як жертви. Так забезпечується баланс між забезпеченням інформацією, достатньою, щоб тримати громадян у всеозброєнні, і її надлишком. У Голландії пропонується подальше спрощення порталу та розроблений анімаційний відео кліп, де жертвам роз'яснюються їхні права в ще більш короткій і ясній формі [13, с. 17].

На порталі E-court Australia визначаються етичні принципи електронного судочинства. По-перше, учасники судового процесу (судді, адвокати, юристи) мають бути досвідченими, професійними й безпристрасними. Система електронного судочинства Австралії передбачає, що водночас протягом шести місяців, які надаються на розгляд кожної справи, може вирішуватись мінімум 2 000 справ. Діють окремі підсистеми розгляду судових справ і апеляцій, проведення судових процедур у режимі відеоконференцій за допомогою програми Skype тощо (<http://e-court.au.com>) [8, с. 107].

Висновки. Досліджені електронні нововведення виправдовують своє існування, адже спрощують роботу системи кримінальної юстиції та пропонують ефективну модель електронного діалогу між громадянином і державою. Економія матеріальних ресурсів і часу, зручність і насамперед підвищення прозорості кримінального судочинства й довіри суспільства – очевидні позитивні результати впровадження електронного сегмента в кримінальну процесуальну діяльність суду. Україна робить лише перші та важливі кроки на цьому шляху. Однак, з метою його скорочення, нашій державі потрібно активніше використовувати позитивний досвід європейських країн, що потребує більш поглиблених як наукових, так і практичних досліджень із цього питання.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI; зі змін і доповн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Уголовно-процесуальный кодекс УССР 1922 г. – Х. : ЮИ НКЮ УССР, 1922. – 60 с.
3. Головченко О. Електронне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку / О. Головченко // Вісник Державної судової адміністрації України. – 2010. – № 1 (14). – С. 23–25. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dsa.court.gov.ua/userfiles/DSA%202010-1.PDF>.
4. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування / Міністерство закордонних справ України, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf.
5. Дубова С.В. Інформаційна культура державних службовців як чинник якості впровадження та функціонування автоматизованих інформаційних систем (АІС) / С.В. Дубова // Вісник Книжкової палати. – 2005. – № 4. – С. 35–37.
6. Исследование политических взглядов интернет пользователей в Украине / TNS On-line Track, сентябрь 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tns-ua.com/news/tns-on-line-track-povna-versiya-zvitu-za-veresen-2015r>.

7. Концепція електронного суду України / Державне підприємство «Інформаційні судові системи». – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf.
8. Кушакова-Костицька Н.В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід / Н.В. Кушакова-Костицька // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 103–109.
9. Лов'як О.О. Деякі перспективи удосконалення діяльності державної судової адміністрації України в сучасних умовах / О.О. Лов'як // Юридична наука і практика: виклики часу : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 12 березня 2015 р. – К. : НАУ, 2015. – Т. 2. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://er.nau.edu.ua:8080/bitstream/NAU/13536/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B2%D1%8F%D0%BA%20%D0%9E.doc>.
10. Малярєнко В.Т. Перебудова кримінального процесу в Україні в контексті європейських стандартів : [монографія] / В.Т. Малярєнко – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
11. Національне опитування громадської думки щодо демократичних та економічних реформ, судової реформи та щодо впровадження Закону України «Про очищення влади», проведене компанією GfK Ukraine у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fair.org.ua/content/library_doc/2015_FAIR_July_Public_Survey_Lustration_UKR.pdf.
12. Обговорено питання створення в Україні електронної системи публічних оголошень, 26 березня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/162931/>.
13. Обзор передового международного опыта и практики по внедрению электронного судопроизводства и рекомендации по дальнейшему развитию информационной системы электронного судопроизводства “E-SUD” в Узбекистане. – Ташкент, 2015. – 92 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.undp.org/content/dam/uzbekistan/docs/Publications/democraticgovernance/International_experience_in_e-justice_and_further_development_of_E-SUD/un_uzb_international_experience_in_e-sud_implementation_rus.pdf.
14. Правова інформація та комп'ютерні технології в юридичній діяльності : [навчальний посібник] / [В.Г. Іванов, С.М. Іванов, В.В. Карасюк та ін.] ; за заг. ред. В.Г. Іванова. – 4-те вид., змін. і доп. – Х. : Право, 2014. – 240 с.
15. A justice you can trust? Percentage of citizen confident with the judicial system (2014) / Organization for Economic Co-operation and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://twitter.com/oecd>.
16. Bies J. Courts to go paperless with new e-filing system / J. Bies [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mankatofreepress.com/news/local_news/courts-to-go-paperless-with-new-e-filing-system/article_7995c6e8-7c9e-11e5-a1f3-aba2a2826a33.html.
17. Criminal justice system to go paperless by 2016 with 'digital courts' / Information Daily Staff Writer [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theinformationdaily.com/2013/06/28/criminal-justice-system-to-go-paperless-by-2016-with-digital-courts>.
18. Duizend R.V. Guidelines for State Trial Courts Regarding Discovery of Electronically-Stored Information / R.V. Duizend // Materials of Conference of Chief Justices, 2005.
19. Kujanen K. E-services in the Finnish Courts / K. Kujanen // Proceedings of the Court Technology Conference 8. Kansas City, 2003.
20. Lawyers to get tablet computers in move towards paperless courts [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theguardian.com/law/2011/dec/02/lawyers-tablet-computers-paperless-courts>.
21. Mehaffey T. Paperless court filing system now complete in every county in Iowa / T. Mehaffey [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thegazette.com/subject/news/public-safety/paperless-court-filing-system-now-complete-in-every-county-in-iowa-20150701>.
22. Simms B. Maryland courts testing paperless filing system / B. Simms [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wbal.com/news/maryland-courts-testing-paperless-filing-system/35022012>.
23. The act on E-service in the courts in Lainsaadanto // Statens Forfattningsdata. – Finland, 2005.